

Senadin Lavić

PITANJE O BOŠNJACIMA I BOSNI¹

QUESTION ABOUT BOSNIACS AND BOSNIA

Sažetak

*Ovaj tekst je prikaz knjige Muhameda Filipovića **Ko smo mi Bošnjaci** (Sarajevo, 2007). U ovom tekstu se prikazuju neke od najvažnijih misli i tvrdnji akademika Filipovića u vezi s pitanjem o Bosni i Bošnjacima kao njezinom narodu koji ima svoj povijesni, kulturni, geopolitički, regionalni i duhovni identitet među drugim evropskim narodima.*

Summary

*This text is review of book **Who we are Bosniacs** by Muhamed Filipović (Sarajevo, 2007). In this text are shown some of the most important claims and thoughts of academician Filipović in connection with the question about Bosnia and Bosnians as its people who has historical, cultural, geopolitical, regional and spiritual identity between other European people.*

Nije lahko živjeti u okružju koje je neprijateljsko. A takvo mjesto je postao Balkan za muslimane poslije nestanka Osmanlijskog carstva. Bismark je na Berlinskom kongresu Balkan odredio kao

¹ Muhamed Filipović, **Ko smo mi Bošnjaci**. *Ko smo mi Bošnjaci muslimanske vjere i šta mi želimo u našoj domovini Bosni i Hercegovini, u regiji s kojom smo svojim porijeklom i historijom povezani i u Europi kojoj geopolitički i kulturno pripadamo?*, Prosperitet, Sarajevo, 2007.

ona „mjesto za koja niko nikada nije čuo prije ovoga rata“.² Negdje među tim nigdinama, ničijim zemljama, „horionima“, praznim mjestima, tamnim vilajetima zbijena je Bosna sa svojom specifičnošću koju danas pokušavaju okončati glasnogovornici separacije, izolacije i nacionalizma. No, to nikako neće proći, jer bi sve to vodilo u nove ratove. Ali, sudbina Bosne je evropska. O toj sudbini govore ljudi koji imaju znanje, vizije, hrabrosti i vlastito mišljenje. Jedan od najodvažnijih i intelektualno najizazovnijih bosanskih mislilaca danas je profesor Muhamed Filipović koji je napravio već odavno prepoznatljiv filozofski i znanstveni opus, a uz koji se pojavio i opus pod imenom *literatura antituniana*. On je prepoznatljiv, zaštitni znak bosanskog mišljenja, identiteta i ponosa u kontekstu Evrope, a time je i meta mnogih odapetih antibosanskih „strijela“ koje se ne slažu s njegovim stavovima.

Profesor Filipović od 1967. godine javno postavlja pitanja o bosanskohercegovačkom duhu, identitetu i narodu, ili, drugim riječima, o povijesnoj i kulturnoj specifičnosti bosanskohercegovačkog bića među južnoslavenskim narodima, na Balkanu i u Evropi. Kada se upotrijebi riječ *javno*, onda se misli i na znanstveno, polemičko, kritičko, duhovno, jer se umnost i značaj nekog fenomena pokazuju samo u javnoj sferi i javnoj „upotrebi uma“. Onaj ko se pita – pitajući snažno i umski duboko: *pa, ko smo to mi?* – uvijek je izložen mogućnosti da bude ili stigmatiziran i odbačen ili slavljeno i obožavan. Između te dvije linije-mogućnosti kreće se Filipovićeva pozicija (misao) i životna putanja već pedeset godina. On je, bez ikakve sumnje, postavio pitanja o identitetu Bosne, njenog naroda, njene povijesne strukture i njene budućnosti, na takav način da se ona više ne mogu zanemariti. Time je sudjelovao u kreiranju jedne vrste *cultural turna* u našoj novijoj bosanskoj povijesti. On stoji na onoj liniji koju je u dvadesetom stoljeću otpočeo Safvetbeg Bašagić (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od god. 1463-1850*), a razvijali H. Kreševljaković, N. Filipović, A. Babić, M. Vego, A. Sućeska, E. Redžić, P. Anđelić, M. Hadžijahić i mnogi drugi, ali koji nisu uspjeli napisati, a mogli su, bez sumnje u

² Misha Glenny, *The Balkans*, „ (...) from those ‘places of which no one ever heard before this war’ (...)“, p. 139.

njihove umne i naučničke sposobnosti, potrebne sintetičke knjige o Bosni i Bošnjacima sa stanovišta socijalne i kulturne antropologije, povijesti i historiografije, političke teorije, povijesti socijalnih ideja itd. Naravno, pojavili su se radovi Mustafe Imamovića, Mehmedalije Bojića i drugih. Takva pitanja, međutim, nisu ostala nezapažena – posebno je na njih usmjerena pažnja velikodržavnih projektanata koji su Filipoviću spočitavali nacionalizam, fundamentalizam, ekstremizam, unitarizam, bosnocentizam – a to znači da je taj način pitanja i promišljanja Bosne i Hercegovine bio odstranjen planski od strane čuvara nekih drugih projekcija budućnosti i konstitucije budućeg života bosanskohercegovačkog naroda. Filipović se uklapa u ono „zlatno doba“ Bosne i Hercegovine u dvadesetom stoljeću (približno od 1960. do 1985. godine) koje su obilježili Branko i Hamdija (i mnogi drugi plemeniti bosanski Drugovi i Sinovi koji su voljeli svoju zemlju i razvijali je prema savremenim standardima) u jasnoj bosanskohercegovačkoj političkoj profiliranosti, Selimović, Kulenović i Dizdar u književnosti, mnogi drugi u oblasti sporta, slikarstva, muzike, ili mnogi drugi u privredi, u industrijskom razvoju zemlje, ili u saobraćajnom razvijanju kvalitetnih drumskih koridora, do XIV Olympic Games 1984. itd...

U svojoj novoj knjizi *Ko smo mi Bošnjaci* (Sarajevo, 2007) Filipović je pošao od tvrdnje da „još uvijek nemamo na vjerodostojnim, potpunim i kritički obrađenim izvorima i dokumentima napisane historije Bosne kao zemlje, države i prostora oblikovanja naših današnjih naroda i njihove historije“, a kad to nemamo onda je logično da „još uvijek nemamo ni historije bošnjačkog naroda i da još nigdje, na jednostavan i pregledan način i sa relevantnim specifičnim dokazima, nije bila izložena tematika identiteta Bošnjaka muslimana“.³ Ovaj uvid ne negira postojanje brojnih knjiga o Bosni i Bošnjacima, ali ukazuje na *reduccionističke* crte u njima koje cijelo pitanje o Bosni i identitetu Bošnjaka pokazuju u nedefiniranom i nepreciznom sadržaju. Za postojanje jasnog određenja o identitetu Bošnjaka potrebno je krenuti od shvaćanja da je Bošnjak *historijski pojam* koji je nezamisliv bez Bosne kao

³ Muhamed Filipović, *ibid.*, (13).

zemlje, države i povijesno-kulturnog prostora.⁴ Filipović je na ovaj način ponovo postavio teška pitanja o identitetu koja se uglavnom šablonski razumijevaju i interpretiraju. Njegov skeptički duh i kritička pronicljivost dovode nas do situacije da preispitamo sve naše predstave o Bosni i bošnjačkom biću koje je prikrivano, falsificirano, mistificirano, reducirano, tako da gotovo nismo u stanju da više racionalno prosuđujemo o tome „ko su to Bošnjaci“. Naime, pravo je pitanje koje pokreće akademik Filipović sljedeće: šta se to dešava s Bošnjacima kroz njihovu povijest i egzistenciju na ovom prostoru? U ovome pitanju, isto tako, moramo čuti i pitanje o moralnosti, odgovornosti i zainteresiranosti za svoju sudbinu kod bošnjačkog naroda.

Mi, nažalost, još nemamo cjelovito zaokružene historiografske istine o Bošnjacima – o njihovome dosadašnjem postojanju, identitetu, sudbini, djelovanju i specifičnom ljudskom iskustvu – što otvara prostor, već gotovo sto pedeset godina, da se konstruiraju brojni falsifikati i nacionalne konstrukcije o etničkom i nacionalnom identitetu Bošnjaka.⁵ Uglavnom se razvijaju predrasude i neistine koje kolaju interpretacijskim svjetovima u dvadesetom stoljeću. Dugo su velikosrpski i velikohrvatski historiografi pravili mitove

⁴ Bošnjački identitet se sastoji u tome „što je taj identitet vezan isključivo i samo za Bosnu kao svoju osnovu i izvor i što nije podrazumijevao nikakvu drugu historijsku, državnu, duhovnu i kulturnu historiju i sadržinu osim one koja je nastajala i razvijala se iz bosanske historije“ (Ibid. str. 202). A to će reći da se bošnjački identitet nije gradio na ideji nacionalne separacije i pravljenja čiste etničke države Bošnjaka, te istrebljivanja i uništavanja svih drugih koji su s njima živjeli na bilo koji način.

⁵ Naravno, postoje mnogi autori (kao i njihovi radovi) koji se bave pitanjem Bosne, Bošnjaka i bosanskog života u povijesti. Tu su, naprimjer, Konstantin Porfirogenit, Matija Divković, Safvet-beg Bašagić, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Ivan Frano Jukić, Nedim Filipović, Enver Redžić, Avdo Sućeska, Muhamed Hadžijahić, Nada Klaić, Miroslav Krleža, Hazim Šabanović, Desanka Kovačević-Kojić, Ivo Andrić, Mehmedalija Mak Dizdar, Mehmed Meša Selimović, Skender Kulenović, Hasan Kikić, Mustafa Imamović, Ivo Banac, Omer Ibrahimagić, Mirko Pejanović, Šefko Međedović, Nijaz Duraković, Atif Purivatra, Rusmir Mahmutćehajić, fra Petar Anđelović, Rasim Muminović, Munib Maglajlić, Husein Bašić, Mustafa Memić, Hifzija Hasandedić, Esad Zgodić, Šaćir Filandra, Fuad Saltaga, Safet Bandžović, Smajil Čekić, Enes Karić, Husein Đozo i mnogi drugi koji su svojim radovima doprinijeli da se rasvijetli istina o Bosni kao državi i zemlji bosanskog naroda.

o Bosni i Bošnjacima, predbacivali im „izdaju“ ‘pradedovske vere’, pretvarali ih u ‘cvijeće’ ili ih zatrpavali u masovne grobnice kad to sve nije prolazilo kod njih. Naravno, susjedni ‘nacionalni pokreti’ su pokušavali i priželjkivali da Bošnjake „prikluče“ u svoje matice kao dio, ali jak i prepoznatljiv bosanskohercegovački povijesni identitet u njima nije im dopustio da kao cjelina izgube svijest o svojoj posebnosti. Tako su preživjeli u dvadesetom stoljeću proces „nacionaliziranja muslimana“ i smišljene planske pokušaje da ih se relegira za sva vremena s prostora Bosne najmonstruoznijim zlodjelima kakav je zadnji genocid u rejonu Srebrenice. Zato je Filipović Bašagićevu *Kratku uputu...* ocijenio kao vrijedan i važan poduhvat jer u njoj bošnjački identitet i historiju nije odredio kao jednu zasebnu naciju, „nego kao historijsko-duhovni i kulturni proizvod historije kakva je vladala od pada Bosne do njenog zaposjedanja od strane Austro-Ugarske“.⁶ Ovim je bošnjačka narodna povijest sačuvana od etnocentričkih falsifikata i mitova o „temeljnim“ cvječkama povijesti koje su već bile *tu* kad je „dragi Bog pravio svijet i okolinu“. Ta linija razumijevanja Bosne i Bošnjaka, od Bašagića do Filipovića, pokazuje se kao spasonosan put za bosanskohercegovačko jedinstvo, ali je znanstveno i najuvjerljivija i može podnijeti mnoge kritičke pokušaje opovrgavanja. Ona nas čuva od puke etnonacionalne matrice kakva dominira u „nacionalnim pokretima“ prvih bosanskih susjeda od XIX stoljeća do danas, koji su bez imalo respekta pred historijskim činjenicama, bez znanstvene etike i ljudske odgovornosti diskriminirali Bošnjake islamske vjere, te njih i Bosnu proglašavali za lažnu tvorevinu okupatora, kalajevsku izmišljotinu i tome slično.

Filipović posebno potcrtava povijesni *multilateralni* karakter Bosne kao države duhovnosti, kulture, zemlje i historije, koja je u srednjovjekovnom dobu imala jedinstveno narodno određenje i tri vjere među kojima je ipak bila tolerancija. Na tu praksu tolerancije posebno je bila usmjerena agresija onih koji su zastupali suludu potrebu vjerske unilateralizacije Balkana, Evrope i svijeta. U Bosni je od njenih početaka vladao multilateralizam i društveno i teritorijalno jedinstvo koje nije bilo puko mehaničko povezivanje

⁶M. Filipović, *ibid.*, str. 10.

kako to danas interpretiraju konsocijacionisti.⁷ Ni ban Kulin ni kralj Tvrtko I Kotromanić nisu htjeli u svojoj zemlji Bosni likvidirati i zabraniti rad drugim crkvama pored katoličke, kako su to Rim i okolni katolički vladari zahtijevali.⁸ Oni su svoj narod doživljavali kao *jedinstven* bez obzira kako ko vjeruje. „Dakle, identitet naroda često se sastoji u razlikama, a ne u sličnostima među onima koji žive zajedno i na istom prostoru i istovjetnost nema nikakvu prednost u značenju i valjanosti pred razlikom među njima.“⁹ Vrlo je teško utvrditi razlike u identitetu onih koji žive dugo vremena zajedno, koji mnogo toga u historijskom postojanju dijele, koji imaju mnogo toga zajedničkog (porijeklo, jezik, historija, teritorija, način života, ishrana, tradicija, običaji, način odijevanja itd.), i kod kojih je vrlo malo onoga što ih dijeli – kako je to bilo kod nas u Bosni i Hercegovini, budući da su *samo* različite vjere i odnedavno uvezene političke ideje i posuđeni politički i nacionalni identiteti. Tek *odnedavno* bosanski Srbi počinju živjeti povijest Srba iz Srbije kao da je to njihova povijest, a zanemaruju svoju bosansku, koju negiraju i odbacuju, odričući se stoljeća suživota. Slično se dešava s Hrvatima. Povijesno je važno za antropologiju i etnologiju istraživati ovaj fenomen da se jedan jedinstveni narod na osnovu *razlike u vjeri* vremenom raslojava na tri „različita“ naroda koji počinju živjeti odvojene povijesne i nacionalne priče. Bosanski katolici i bosanski pravoslavci su od druge polovine XIX stoljeća prihvatili nacionalno ime Hrvati odnosno Srbi i počeli da se identificiraju s tradicijama koje nisu živjeli njihovi preci u Bosni. Na taj način oni su počeli da djeluju u Bosni s posuđenim identitetima i političkim idejama o nacionalnim državama koje su pogubne za historijsko iskustvo bosanske multilateralnosti. Pluralna društva koja se oblikuju povijesno unutar samostalne države ili u sastavu velikih carstava

⁷ M. Filipović, *ibid.*, str. 93.

⁸ “U Bosni ni narod ni država nisu nastali putem pobjede načela vjerske separacije i eliminacije razlika u vjeri. U njoj nije ostvarena vjerska unilateralizacija – katolička ili ortodoksna, nego je poštovano iskonsko stanje vjerske razlike kao normalne pojave u životu ljudi. U Bosni od strane bosanske države i njenih vladara, sve do zadnja dva njena kralja, nije bilo nasilja u pogledu vjere njenih stanovnika i nisu bili uništavani ni šizmatici ni katolici ni jeretici, kao što su to bili u Raškoj, Srbiji, Zeti i Hrvatskoj...”, *ibid.*, str. 147.

⁹ M. Filipović, *ibid.*, str. 17.

najčešće skupo plaćaju svoju kompleksnost i raznovrsnost kada principi unifikacije (vjerske, nacionalne, rasne, fašističke, ili ekonomske) počinju dominirati životom ljudi kao jedino mjerilo i istina svijeta. Svako unificiranje multilateralnosti provodi se zločinima i nepravdom – tako Bosna i Hercegovina, u zadnjoj velikonacionalnoj antibosanskoj kampanji u formi otvorene agresije susjeda, nije mogla izbjeći stradanje bosanskohercegovačkog naroda koji se na kraju pokazuje kao „topovsko meso“ ili objekt povijesnih tokova. Živeći stoljećima zajedno kao jedinstveno narodno biće, uz trajuću vjersku razliku, postali su tri različite „etničke skupine“. A to upravo Filipović naglašava – zato govori o Bošnjacima u historijskom kontekstu kao cjelini koja se od devetnaestog stoljeća dijeli i prema nacionalnim ideologijama iz susjednih zemalja.

Danas nije nepoznato da su Bošnjaci islamske vjere narod istog tipa, psihičkog profila, istog historijskog porijekla i sadržine identiteta kao što su naši bosanski Srbi i Hrvati. To je važeći slučaj za određene duže periode bosanske historije kad je jedina razlika između stanovnika Bosne bila vjerska, kad još nije bilo mitologije nacionalizma. No, postoji jedna cvijićevsko-karadžićevska interpretacija Bosne i Bošnjaka koju najbolje prezentira Jefto Dedijer. On kaže: „I za muslimane i za katolike može se reći da nemaju nacionalne svijesti. Kod muslimana nju je zamjenjivalo osjećanje pripadanja jednoj državi i religiji, od kojih su im dolazila i izvjesna socijalna i ekonomska preimućstva. Ako su muslimani izgubili nacionalnu svijest, ostala im je *nacionalna tradicija* i ta je nesumnjivo srpska. Pravoslavni imaju i nacionalnu svijest i nacionalne težnje, koje se odlikuju osobitom intenzivnosti...“¹⁰ Ovo je očito pretenciozna i netačna tvrdnja J. Dedijera, jer identitet i određenje jednog naroda svodi na nepreciznu oznaku „nacionalna svijest“, kao da je narod samo i jedino nacionalna svijest koja može biti i lažna, ali ono ima za cilj da proširi propagandu o srpskom *porijeklu* muslimana koji su „zaboravili“ da su Srbi. Pitanje koje proizlazi iz ovoga glasi ovako: zašto bi neko zaboravio svoje nacionalno ime pa se sakrio iza nekoga drugog imena? Bošnjaci islamske vjere ne znaju ko su – pa dođe Dedijer ili neko sličan i kaže im ko su. Ovo je providno i netačno. Zanimljiv je jedan izvještaj

¹⁰ J. Dedijer, *Hercegovina: antropogeografske studije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, str. 122.

istog Dedijera iz 1914. godine za Cincare iz okoline Bitolja, gdje on piše ovako: „(...) 1) da Cincari u okolini Bitolja ni po kulturi, ni po poreklu, ni po jeziku nisu srpsko stanovništvo..., 3) pošto Cincari predstavljaju dosta kulturno, vredno i inteligentno stanovništvo bilo bi korisno kad bi se oni posrbili“.¹¹ Dakle, njih bi trebalo „posrbiti“ i podvesti pod oznaku „srpski“ narod bez obzira na to što su oni neki drugi narod. Iz ovog slučaja (i prijedloga) se jasno vidi kako nastaju priče o „vekovnoj zemlji“, „srpskim krajevima“, „srpskom etničkom osnovu“, „srpskom jeziku s makedonskim/bosanskim/hrvatskim naglaskom“, i tome slično. Ovo nam također govori o mentalnoj mizeriji slavenskih plemena (naroda) na Balkanu među Vlasima, Albancima, Turcima, Grcima, Rumunima – o nekom neprolaznom slavenskom „prokletstvu“ i primitivnosti. Slučajnost i proizvoljnost, namjera i plansko određenje, propaganda i ciljani rezultati istraživanja i slično, dovode do „nesumnjivih znanstvenih činjenica“ koje se onda proturaju kroz naše znanstvene i političke sisteme kroz vrijeme. Znao je, naprimjer, J. Dedijer da su muslimani, katolici i pravoslavni u jugoistočnom dijelu Bosne i Hercegovine isti po psihičkom, mentalnom raspoloženju. On kaže ovo: „Etnografski se razlikuju dve vrste katolika u Hercegovini. Prvu vrstu čine katolici zapadne Hercegovine, a drugu istočne. Ovi poslednji čine s pravoslavcima i muslimanima istočne Hercegovine jednu psihološku celinu, uz to slave krsna imena, govore ijekavski; i u odelu se ne razlikuju od ostalih Humnjaka...“¹² Ali iz toga gospodin Dedijer ne izvodi valjane zaključke! Na ovakvim mjestima se pokazuju ignorirane činjenice ili potiskivane predaje o jednom narodu (bosanskom i slavenskom) i pred nas iskrsava sumnja u cjelokupne mitske konstrukcije o „nacionalnim svijestima“ i izgubljenim identitetima. Koliko, ustvari, treba umijeća da se rasplete svjesno zamršeni čvor imena, identiteta, entiteta, historijskih modela, etniciteta, nacionalnih konstrukcija i mitova među slavenskim plemenima na Balkanu?

Nauka je dosada trebala ponuditi nedvosmislene odgovore na brojna pitanja o Bosni i Hercegovini, ali stvar ne stoji tako. Zato je, između ostalog, i došlo do pitanja o Bošnjacima. „Naša nauka

¹¹ J. Dedijer, *ibid.*, str. 402-403.

¹² J. Dedijer, *ibid.*, str. 122.

je bježala od krucijalnog pitanja ili joj nije bilo dozvoljeno da na njega odgovori na temelju postojećih činjenica i poznatih dokumenata. Pitanje je glasilo: ko smo mi Bosanci, od koga potičemo i ko je sve učestvovao u nastanku i razvoju, u svim aspektima tog pitanja, našeg današnjeg stanovništva za koje se danas smatra da pripada trima nacijama i trima različitim etnosima.¹³ Filipović smatra da će ovdje biti potreban rad nauke – naprimjer etnološka, antropološka, psihološka, kulturološka, sociološka, politološka i druga istraživanja – kako bi se na principima savremene znanosti i istraživačke prakse utvrdilo kako stoje stvari sa bosanskom povijesnom zbiljom koja je dugo, suviše dugo bila umotana u historiografske mitologije raznih provenijencija. Samo će nauka kroz slobodna i kvalitetna istraživanja pokazati o čemu se radi u povijesti Bosne. U tom sklopu treba shvatiti i ovu knjigu Muhameda Filipovića kao krčenje puta do „čistine“, na kojoj se neće moći manipulirati činjenicama i u koju se neće moći unositi izmišljotine, laži i podvale bosanskih neprijatelja. Filipović vješto demonstrira enciklopedijske činjenice iz bosanske povijesti, kulture i politike gradeći sliku (mozaik) jednog svijeta koji nas je porodilo, svijeta iz kojeg dolazimo mi današnji sa svojim vjerovanjima, iskustvima, znanjima, zabudama i nadanjima.¹⁴ „Nije Bosna pala s neba, nego je bila rođena u historiji“, kaže Filipović.

Ključna stvar koju Filipović apostrofira glasom upozorenja odnosi se na Bošnjake islamske vjere koji su u opasnosti da budu navedeni na matricu bošnjačkog nacionalizma, radikalizma, separatizma, izolacionizma i primitivizma. Takav scenarij bi direktno imao antibosanske posljedice i predstavljao bi smrt povijesnog modaliteta opstojnosti Bosne kao zajedničke države. Nacionalistički modus ne izvire iz bića Bosne – on je importiran iz sadržaja velikodržavnih projekata koji su Bosnu uvijek gledali kao svoj ‘posjed’ a da o tome nisu pitali Bošnjake i samo je dio evropskog novovjekovnog procesa modernosti koji vodi do stvaranja nacionalnih država, za koje se u jednom povijesnom trenutku doista vjerovalo da su smisao ljudske povijesti. Za Bosnu je važno da izbjegne

¹³ M. Filipović, *ibid.*, str. 110.

¹⁴ M. Filipović, *ibid.*, str. 135-140.

unilateralnu redukciju i da očuva pluralnu shemu egzistencije, bez obzira na to što danas izgleda kao da su nacionalističke snage dominantne, tako da im se nema ko oduprijeti i suprotstaviti. Ali, smatra Filipović, uvijek su snage spajanja u Bosni bile jače i glasnije od snaga razdvajanja. Tako će i ovaj put Bosna isplivati iz tjesnaca maloumnih nacionalističkih manijaka. Bošnjački *nacionalizam* je najapsurdnija stvar koja se može desiti Bošnjacima danas, jer on znači nedoraslost povijesnom stanju stvari. Takav nacionalizam je *par excellence* antibosanski, direktno usmjeren protiv historijskog i kulturnog toka bosanske povijesti do dvadesetog stoljeća. On je znak neodgovornosti, umišljenosti i primitivnosti lažnih nosilaca i dušebrižnika identiteta Bošnjaka.

Neki bošnjački političari danas, u mnogim slučajevima svoga političkog djelovanja, nisu dorasli povijesnom zadatku i političkom kontekstu. Oni često nasjedaju na nacionalistički ili religijski redukcionizam/separaciju/izolaciju i zaboravljaju na Bosnu, na njen prostor, povijest, iskustvo i budućnost. Pristajanjem na separiranje i odvajanje o biti Bosne kao *jedinstva* razlika bošnjački političari pristaju na nacionalistički matricu i rade posao za one antibosanske snage koje na isti redukcionistički način pokušavaju potčinti Bosnu svojim nacionalističkim idejama i politikama. Bošnjački političari ne smiju pristajati na reduciranje Bosne na „nacionalne torove“, „etnička geta“, „klerinacionalističke obrasce homogenizacije“, „dogme sveštenika i lažnih patriota“, već se boriti za otvorenu, liberalnu, demokratsku i na svakom njenom dijelu jednakopravnu državu za sve njezine građane. Ovim je skicirana strateška putanja očuvanja bosanskog povijesnog bića. „Otvorena“ (za slobodu) Bosna je povijesni model koji je preživio stoljeća. Zato profesor Filipović upozorava da se u historiji može živjeti kao subjekt i kao objekt – od aktera uvijek zavisi za koju će se mogućnost izboriti.¹⁵ Ono što Filipović zna i što nam poručuje sadržano je u misli da se povijest, identitet i egzistencija Bošnjaka više ne može potisnuti sa pozornice svijeta, jer su Bošnjaci preživjeli etnofagiju, njihov jezik (bosanski jezik) je preživio glotofagiju i njihova zemlja je preživjela razarajuću agresiju. Ova knjiga će,

¹⁵ M. Filipović, *ibid.*, str. 41.

naravno, biti meta nacionalno nabrijanih sljedbenika susjednih identiteta. Ali, treba ići dalje...

Nadamo se da će ova knjiga pobuditi istraživačke i stvaralačke potencijale bosanskohercegovačke nauke, a posebno da će kod mladih znanstvenika i istraživača otvoriti mapu mogućih istraživačkih putanja koje će u budućnosti rezultirati dragocjenim naučnim radovima koji danas nedostaju Bosni i Hercegovini i njenim ljudima.